

Názov projektu: Roma Platforms 2019

Číslo projektu: 856471

Work Package: WP 3 - Young Roma Leaders Support

Aktivita: Dielňa budúcnosti (Analysis of information from workshops and listening to Roma Youth meetings)

ANALÝZA INFORMÁCIÍ Z WORKSHOPOV „DIELNE BUDÚCNOSTI“ A STRETNUTÍ RÓMSKEJ MLÁDEŽE

SPRÁVA



Mgr. Martin Seman, Michal Špachta

Bratislava, 2020

Obsah

ÚVOD	3
MLÁDEŽ.....	3
<i>DEFINÍCIA MLÁDEŽE V SLOVENSKOM, EURÓPSKOM A MEDZINÁRODNOM KONTEXTE.....</i>	<i>4</i>
<i>RÓMSKA MLÁDEŽ</i>	<i>5</i>
ANALÝZA POTRIEB	8
ANALÝZA POTRIEB RÓMSKEJ MLÁDEŽE	10
<i>NAJČASTEJŠIE PROBLÉMY RÓMSKEJ MLÁDEŽE</i>	<i>12</i>
<i>POTREBY RÓMSKEJ MLÁDEŽE.....</i>	<i>15</i>
<i>OČAKÁVANIA A PREDSTAVY RÓMSKEJ MLÁDEŽE O VLASTNEJ BUDÚCNOSTI.....</i>	<i>16</i>
ZÁVERY A ODPORÚČANIA.....	20
POUŽITÁ LITERATÚRA.....	26

ÚVOD

V Slovenskej republike, ale aj v mnohých iných štátoch Európy, je téma rómskej mládeže v posledných rokoch veľmi dôležitá a do popredia sa dostávajú potreby mladých Rómov a Rómok. Nemáme tým na mysli len základné potreby, ktorých zabezpečenie je nevyhnutné na prežitie, ale aj potreby, ktoré by im zabezpečili naplnený život. V niektorých krajinách majú mladí rómski ľudia problém uplatniť svoje práva, prihlásiť sa bez obáv k svojej identite, nemajú dostatok príležitostí, žijú v chudobe a vo vylúčených komunitách. Čelia viacnásobnej diskriminácii a to najmä z dôvodu svojej etnickej príslušnosti, slabého sociálneho zabezpečenia, života v segregovanej alebo separovanej lokalite a často sa k tomu pridávajú aj iné dôvody.

V roku 2016, v čase keď bolo Slovensko predsedajúcou krajinou Rady Európskej únie, bola špecificky rómska mládež jednou z veľmi dôležitých oblastí, ktorej sa venovali predstavitelia štátov EÚ a susediacich krajín. Na konci roka 2016 boli prijaté aj závery Rady o urýchlení procesu integrácie Rómov, ktoré prijala Rada EPSCO na svojom 3 507. zasadnutí 8. decembra 2016, kde sa explicitne spomína po prvýkrát aj rómska mládež a to hneď v niekoľkých bodoch, napr. v bode 20, kde Rada vyzýva členské štáty, aby „zabezpečili, aby sa situácia mladých Rómov riešila vo všeobecných politikách v oblasti mládeže alebo v cieľených opatreniach.“ (Rada Európskej únie, 2016).

Ak chceme skúmať akýkoľvek jav alebo skutočnosť v rôznych vedných disciplínach, je nevyhnutné zadefinovať si najdôležitejšie termíny, ktorým sa v rámci skúmania venujeme. V tejto práci je z nášho pohľadu nevyhnutné zadefinovať najmä pojmy mládež, Rómovia, rómska mládež, potreby, analýza/mapovanie.

MLÁDEŽ

Už samotný pojem mládež je síce všeobecne známy a každý toto slovo pozná, ale zároveň si každý pod tým predstavuje niečo iné. Pre niekoho je mladý človek jeho dieťa, pre niekoho mládež znamená študenti, pre niekoho je to obdobie mladosti, pričom aj toto každý chápe po svojom. Niektorí sa cítia mladí aj v päťdesiatke, niektorí sa za mladého nepovažujú už po osemnástke. Mládež predstavuje veľmi rôznorodú kategóriu s rôznym sociálnym, hospodárskym, kultúrnym, rodinným a vzdelávacím zázemím, záujmami, výzvami a potrebami. Je veľmi ťažké nájsť definíciu mládeže, ktorá by bola všeobecne akceptovateľná. Aj keď sa vekové ohraničenie môže zdať ako najjednoduchšie, nestačí na to, aby sme boli jediným ukazovateľom prechodu do dospelosti. Na základe zistených a vyhľadaných definícií mládeže síce prevažuje, ale nemôžeme pritom zabúdať aj na rôzne životné situácie, v ktorých

sa mládež nachádza, na spoločenské postavenie a na prípadné stupne vylúčenia. Ako sme pri analýze dostupných informácií zistili, je potrebné vzhľadom na potreby tejto práce zadefinovať, čo myslíme pojmom mládež v našom ponímaní.

DEFINÍCIA MLÁDEŽE V SLOVENSKOM, EURÓPSKOM A MEDZINÁRODNOM KONTEXTE

Právnu definíciu pojmu mládež na Slovensku uvádza zákon č. 282/2008 Z. z. (Zákon o podpore práce s mládežou a o zmene a doplnení zákona č. 131/2002 Z. z. o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov), ktorý bol schválený 2. 7. 2008 a po prvýkrát uvádza v § 2, písm. b) mládež ako „skupinu najmenej troch mládežníkov“. K tomu je samozrejme nevyhnutné zadefinovať, kto je to mládežník a to rovnaký zákon uvádza v § 2, písm. a) „mládežník je osoba, ktorá dovŕšila vek najviac 30 rokov“ (NR SR, 2008). Zákon v tomto prípade nedefinuje spodnú vekovú hranicu, iba hornú vekovú hranicu, podľa ktorej sú mládežou všetci, ktorí sú minimálne jeden deň pred tridsiatimi prvými narodeninami. Dôležité sú aj pojmy mladý vedúci, ktorým je „osoba, ktorá dovŕšila vek najmenej 15 rokov a najviac 17 rokov, je bezúhonná a aktívne sa podieľa na organizovaní mládežníckych podujatí pod vedením mládežníckeho vedúceho alebo pracovníka s mládežou“ a mládežnícky vedúci, ktorým je „osoba, ktorá dovŕšila vek najmenej 18 rokov, je bezúhonná a riadi, organizuje mládežnícke podujatia a zodpovedá za ich uskutočnenie“ (NR SR, 2008).

Mládež je definovaná aj v iných zákonoch SR a to napr. aj v zákone 440/2015 Z. z. (Zákon o športe a o zmene a doplnení niektorých zákonov), kde v § 3, písm. n) sa vymedzuje mládež ako „športovci do 23 rokov veku; ak ide o športovca zúčastneného v súťaži, do skončenia súťažného obdobia, v ktorom dovŕšil 23 rokov veku“ (NR SR, 2015). V rámci Trestného zákona je za mládež považovaná osoba mladšia ako 18 rokov. Napriek tomu, že neobsahuje samostatnú definíciu mládeže, v rámci § 175 - Podávanie alkoholických nápojov mládeži a § 211 - Ohrozovanie mravnej výchovy mládeže je hneď v prvom odstavci mládež nepriamo zadefinovaná ako osoba mladšia ako 18 rokov. Napr. konkrétne v § 211, ods. 1 - „Kto vydá, čo aj z nedbanlivosti, osobu mladšiu ako osemnásť rokov nebezpečenstvu spustnutia tým, že...“ (NR SR, 2005). Špecifickú definíciu mládeže, ako mladistvých zamestnancov definuje Zákonník práce, kde v § 40, ods. 3 „mladistvý zamestnanec je zamestnanec mladší ako 18 rokov“ (NR SR, 2011).

Ani v európskom kontexte nie je jasná definícia mládeže, pretože sa dá považovať za prechodnú fázu. Obdobie, keď sme mládežou môžeme definovať ako „prechod zo závislého detstva do nezávislej

dospelosti, keď mladí ľudia prechádzajú medzi svetom pomerne bezpečného rozvoja do sveta voľby a rizika“ (Európska komisia, 2009 s. 17). Medzi európskymi výskumníkmi v oblasti mládeže existuje široká zhoda v tom, že súčasné definície a koncepcie mládeže sa v dôsledku deštandardizácie životných trás stávajú čoraz nejasnejšie. Obdobie mladosti nielenže začína skôr a končí neskôr, ale prechody z detstva do dospelosti sú čoraz viac rozdrobené, čo je viditeľné najmä zvyšujúcimi sa rozdielmi v rôznych politikách. Koncept mládeže ako sociálnej skupiny si však vyžaduje homogenitu založenú na spoločnom sociálnom postavení, ktoré sa líši od ostatných vekových skupín. V tejto súvislosti by sa na mladých ľudí malo pozeráť ako na jedinečnú skupinu, ktorá si vyžaduje pozornosť z dôvodu ich zraniteľnosti a vystavenia zneužívaniu počas najdôležitejšieho obdobia svojho života. V závislosti od konceptualizácie politik mládeže, sociálnych modelov a modelov prechodu rodiny do dospelosti, si európske krajiny určili vlastné prístupy a definície týkajúce sa osôb, ktoré majú nárok na podporu ako mládežník a právo na ochranné opatrenia. Existuje veľké množstvo riešení, ako sa vnútroštátne orgány a tvorcovia politik zaoberajú touto úlohou a ktoré právne, strategické alebo politické nástroje používajú, ale napriek tomu je možné vnímať niektoré spoločné skupiny riešení (Perovic, 2017).

RÓMSKA MLÁDEŽ

V deväťdesiatych rokoch minulého storočia sa začali objavovať rôzni sociálni aktéri a inštitúcie, ktorých vznik na Slovensku umožnila zmena režimu, osamostatnenie Slovenskej republiky z vtedajšieho Československa a pomohla im aj zahraničná forma pomoci – finančnej aj personálnej. V Európe sa tieto rómske mládežnícke skupiny rýchlo stali motorom zmien v komunitách aj v spoločnosti ako takej. Ich rastúca angažovanosť mala pozitívny vplyv na podnietenie pozornosti verejnosti a inštitúcií na rómske otázky súvisiace s mládežou a na pomoc rómskym mladým ľuďom pri budovaní pocitu identity a spolupatričnosti v celej Európe. Dovtedy boli hlasy a postoje rómskych mladých ľudí pre miestne a európske inštitúcie a tvorcov politik ťažko viditeľné: v najlepších prípadoch ich zastupovali dospelí Rómovia alebo nerómski mladí a dospelí ľudia (odborníci, učitelia, sprostredkovatelia, sociálni asistenti, pracovníci s mládežou atď.). V najhorších prípadoch boli úplne ignorované. Chýbali aj vo verejnej a inštitucionálnej diskusii, pretože iniciatívy týkajúce sa Rómov sa zakladali najmä na etnicite a zakrývali úlohu, ktorú zohráva vek. Rovnakým spôsobom boli dlhodobo iniciatívy týkajúce sa mládeže založené iba na veku a nenechali žiadny alebo len malý priestor pre iné prvky identity alebo dôvody diskriminácie. V posledných rokoch sa však stále viac ukázalo, že „niekto“ v príbehu Rómov stále chýba. V skutočnosti, ak sa dá otázka konkrétnych práv a potrieb rómskych mladých ľudí považovať za dôležitý krok vpred, neznamená to samo osebe (a v skutočnosti to

neznamenalo až do nedávnej doby), aby sa brali do úvahy aj iné dôvody ako etnická príslušnosť, vek a pohlavie (situácia rómskych žien a dievčat), ktoré sú jedinou väčšou výnimkou. Hlasy mnohých rómskych mladých ľudí, najmä rómskych lesieb, gejov, busexuálov, transsexuálov, HIV pozitívnych Rómov, mladých Rómov so zdravotným postihnutím, bývalých delikventov atď., ostali nevyslovené a nevypočuté. Títo mladí ľudia môžu čeliť útlaku a diskriminácii tak vo svojich komunitách, ako aj vo vzťahu k Nerómom (Bello, 2014).

Rómovia tvoria najväčšiu skupinu etnických menšín v Európe s odhadovaným počtom obyvateľov 10 až 12 miliónov. Rómske komunity sú veľmi heterogénne. V rámci rómskej populácie zaujímajú mladí ľudia veľmi dôležitú časť a sú najpočetnejšou skupinou. Hoci sa výskum rómskych mladých ľudí týka veľmi málo, odhaduje sa, že v 47 členských štátoch Rady Európy žije asi 4 milióny mladých Rómov. Rómska populácia je mladšia ako priemer EÚ: 26,7% Rómov je vo veku od 15 do 29 rokov v porovnaní s 19,3% v EÚ (Fundación Secretariado Gitano, 2009). Mladí Rómovia sú často zraniteľní diskrimináciou a marginalizáciou, porušovaním ľudských práv a súvisiacimi problémami. Prístup k vzdelaniu, zamestnaniu, bývaniu, zdravotnej starostlivosti a službám všeobecne sú niektoré zo sociálnych, ekonomických a kultúrnych práv, ktoré si vyžadujú v prípade rómskej mládeže podrobnejšie preskúmanie. Ďalšie otázky, ktoré si zaslúžia do budúca pozornosť sa týkajú nedostatočnej účasti mladých Rómov, vrátane politickej účasti, predsudkov a diskriminácie Rómov, vrátane vonkajšej aj vnútornej diskriminácie. Ako vyplýva zo životných príbehov opísaných v správe Barabaripen: rómski mladí ľudia musia čeliť dodatočnej výzve vyrovnáť sa s hlboko zakorenými rómskymi tradíciami a kultúrnym dedičstvom, ktoré riadia kultúrne očakávania a rodové úlohy; v niektorých prípadoch to môže byť v rozpore s právami určitých skupín, najmä rómskych mladých žien a / alebo LGBT rómskych ľudí. V neposlednom rade si mladí Rómovia musia bojovať aj so škodlivým vplyvom médií na zobrazovanie rómskych komunít vrátane rómskej mládeže. Najmä rómski mladí muži, sú mnohými televíznymi programami a novinami čoraz častejšie označovaní za agresívnych zločincov. Mnohí mladí Rómovia sa kvôli tomu cítia frustrovaní a nahnevaní, pretože sa zdá, že existuje len veľmi málo spôsobov, ako zmeniť tieto negatívne vnímanie. Inštitucionálna diskriminácia na úrovni policajného vyšetovania, zneužívanie a agresia polície len preto, že mladí ľudia boli Rómovia, sa zdá byť bežnou realitou medzi mladými ľuďmi (Fremlová, a iní, 2014). Aj rôzne ďalšie dostupné prieskumy na európskej úrovni poukazujú na zlú situáciu rómskej mládeže. Napr. Eurostat každoročne zverejňuje údaje o osobách vo veku 15 až 24 rokov, ktorí „nie sú zamestnaní, ani nie sú v procese vzdelávania alebo odbornej prípravy (NEET). Je to dôležitý ukazovateľ podielu mladých ľudí, ktorých najvyšší ukončený stupeň vzdelania je nižšie sekundárne vzdelanie (druhý stupeň základnej školy),

ktorí nie sú zamestnaní, ani nie sú v procese vzdelávania alebo odbornej prípravy. Podobný ukazovateľ vypočítaný pre Rómov vo veku 16 až 24 rokov na základe EU-MIDIS II ukazuje, že podiel mladých Rómov, ktorí nie sú zamestnaní, ani nie sú v procese vzdelávania alebo ďalšej odbornej prípravy ako svojej hlavnej ekonomickej činnosti je v priemere 63 %. Pre rovnakú vekovú skupinu v celkovej populácii v EÚ-28 to je 12 %. Rozdiel medzi mladými Rómami a celkovou populáciou je obzvlášť veľký v Českej republike, kde podiel Rómov, ktorí nie sú zamestnaní, ani nie sú v procese vzdelávania alebo odbornej prípravy, je 6-krát vyšší ako v prípade celkovej populácie. Výsledky tiež ukazujú podstatné rodové rozdiely. V priemere za deväť sledovaných krajín 72 % rómskych žien vo veku 16 až 24 rokov nie je zamestnaných, ani nie sú v procese vzdelávania prípadne v odbornej prípravy v porovnaní s 55 % mladých mužov. Rodové rozdiely sú najvyššie v Grécku, Portugalsku a Maďarsku. V Grécku 81 % rómskych žien vo veku 16 - 24 nie je zamestnaných, ani nie sú v procese vzdelávania alebo odbornej prípravy v porovnaní s 38 % mladými rómskymi mužmi. Tento podiel dosahuje 67 % v Portugalsku a 63 % v Maďarsku spomedzi mladých rómskych žien a 36 % respektíve 38 % spomedzi mužov v rovnakej vekovej skupine“ (FRA – Agentúra Európskej únie pre základné práva, 2016). Ak by sme hľadali informácie o situácii rómskej mládeže na Slovensku, tak až posledná správa o mládeži z roku 2018 sa tomu venuje širšie a uvádza rómsku mládež žijúcu v segregovaných alebo separovaných osadách za jednu zo skupín najviac zasiahnutú sociálnym vylúčením (Reš, a iní, 2018), čo znamená, že sú zasiahnutí minimálne tromi znakmi vylúčenia. V správe sa uvádza, že mládež z týchto komunit „má niekoľkonásobne sťažený prístup k službám potrebným pre minimálnu kvalitu života, nemá príležitosti integrovať sa do bežného spoločenského života. V dôsledku absencie kontaktu s majoritou sa vytvára silná komunikačná a izolačná bariéra, ktorá je silnou prekážkou v adaptácii mládeže vo vzdelávacom procese a možnosti využívania voľnočasových aktivít. Sekundárnym faktorom je následne nízky záujem o vlastný sebarozvoj a sebapoznávanie, skúmanie vlastnej identity a potrieb pre svoj život. Na druhej strane sú však veľmi časté ohrozenia vo forme infekčných prenosných ochorení v dôsledku nedostatočnej hygieny. Do akej miery je to však zapríčinené sťaženým prístupom k službám alebo samostatnou nízkou mierou motivácie mladých ľudí k zmene nevieme s presnosťou určiť. Faktorom spôsobujúcim vylúčenosť je vplyv silnej tradície postavenia mužov a žien v uzavretých, izolovaných a „nelukratívnych“ komunitách. Nízkou motiváciu prebrania osobnej zodpovednosti za ekonomickú stabilitu je možné pripisovať, okrem iného, najmä diskriminácii v prístupe k zamestnaniu a slabému porozumeniu špecifik vylúčených rómskych komunit zo strany úradov a samospráv. Nemenej závažnou prekážkou je nízka miera pripravenosti učiteľov na prácu s vylúčenými skupinami mládeže a absentujúce kvalitné poradenstvo kariérnych poradcov s orientáciou na poradenstvo pre mládež z komunit zasiahnutých viacnásobným vylúčením“ (Reš, a iní, 2018). Od roku 2016 sa situáciou rómskej

mládeže špecificky zaoberá aj Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity, ktorý v rámci svojej iniciatívy pripravuje vzdelávacie a konzultačno-motivačné programy pre mládež. Doteraz boli realizované štyri série školení mladých rómskych lídrov a líderiek a jedna séria akreditovaného vzdelávania s názvom „Školenie školiteľov pre prácu s mládežou z marginalizovaných komunití“. Okrem toho ÚSVRK realizuje od roku 2019 aj vlastný program pre stážistov, podporený z grantového programu EÚ – Európsky zbor solidarity. Cieľom ÚSVRK je aj zisťovať potreby mladých Rómok a Rómov prostredníctvom tzv. „dielni budúcnosti“.

ANALÝZA POTRIEB

Analýza potrieb patrí medzi „základné nástroje, ktorými zisťujeme, aké sú potreby a požiadavky cieľových skupín, ktorým ponúkame alebo chceme ponúkať určité služby. Prostredníctvom analýzy sa dozvieme, či služby, ktoré ponúkame zodpovedajú reálnym potrebám týchto skupín, alebo prípadne, čo a ako by sme mali v ponuke zmeniť, aby tomu tak bolo“ (Miovská, a iní, 2005). Prostredníctvom analýzy potrieb môžeme s cieľovými skupinami diskutovať o ich problémoch a ich príčinách, o ich osobných rozvojových cieľoch a o ich potrebách. Výsledky analýzy potrieb by mali byť následne pretavené do nastavovania cieľov aktivít a projektov. Podľa Miovskej (2005) samotná analýza pritom nie je výskumom v pravom slova zmysle, pokiaľ sa nejedná o vývoj nástrojov na jej realizáciu. „V niektorých jej podobách síce môžeme hovoriť o tom, že ide o určitý typ aplikovaného výskumu, ale v zásade by mala byť realizovaná ako rutinná súčasť existencie každého zdravotného alebo sociálneho systému služieb“ (Miovská, a iní, 2005). Ako uvádza Rusnáková (2017) „najmä pri práci so sociálne znevýhodnenými skupinami, ktoré čelia opresii, nemusí byť cesta k zisteniu potrieb a spoločných cieľov obyvateľov jednoduchá. Dlhodobé znevýhodňovanie má mnoho negatívnych dôsledkov a jedným z nich je pasivita, slabá dôvera vo svoje vlastné sily, ale aj oslabená dôvera v štát, štátnu moc a autority vo všeobecnosti. Preto sa pracovníci môžu (a pravdepodobne aj stretnú) s pasivitou, neschopnosťou a neochotou formulovať svoje potreby, ciele a diskutovať o nich a s počiatočnou nedôverou zo strany obyvateľov komunití“ (Rusnáková, 2017).

Podľa Škrabského (2019) pre prácu s mládežou je dôležité sústrediť sa na tri časti – analýzu prostredia, analýzu stavu a analýzu potrieb.

1. Analýza prostredia sa „sústreďuje sa na zber informácií a dát spojených s tým, v akom kontexte (spoločensko-sociálno-ekonomicko-kultúrna situácia) žijú mladí ľudia, ktorým sa chceme venovať. Môžeme napríklad zisťovať, o aký počet mladých ľudí ide a v akom sú veku, aká je ich rodinná situácia, aké majú možnosti na vzdelanie, aké majú možnosti zamestnania, aké možnosti majú vo voľnom čase, do koho kompetencie patria, kto sa o nich stará, aké inštitúcie a organizácie sa im venujú a aká je ich úloha či aké majú mladí ľudia možnosti zapájať sa do života komunity. Rovnako zisťujeme, ktoré oblasti ešte nie sú pokryté“ (Škrabský, a iní, 2019).
2. Analýza stavu má za účel „opísať súčasný stav – ako funguje to, čo sme zistili, že existuje v prvom kroku. Napríklad ktoré inštitúcie fungujú dobre a ktoré nie, koľko mladých tam chodí a kam chodia tí ostatní, či mladí využívajú príležitosti, ktoré okolo seba majú alebo nie a prečo. V tejto časti analýzy sa snažíme nájsť prepojenie a súvislosti medzi jednotlivými časťami skladačky a porozumieť tomu, prečo sú veci tak, ako sú.“
3. Analýza potrieb zisťuje, aké sú „potreby a problémy našej cieľovej skupiny – detí alebo mladých ľudí. Jedným zdrojom týchto informácií môžu byť už existujúce zdroje, prieskumy a výskumy, ktoré zisťujú, akým celospoločenským alebo regionálnom výzvam mladí ľudia aktuálne čelia a čo je ich príčinou. Z týchto zdrojov môžeme napríklad zistiť, aké kompetencie mladým ľuďom chýbajú z pohľadu zamestnávateľov či nakoľko sa zaujímajú o veci verejné, ale tiež to, že miera účasti mladých ľudí vo voľbách je nízka a objavujú sa medzi nimi aj sklony k extrémizmu. Nie všetky tieto veci však môžu byť relevantné priamo pre mladých ľudí, s ktorými pracujeme alebo chceme pracovať. Preto sa treba pýtať aj priamo ich, čo im chýba, čomu by sa chceli venovať a ako, čo podľa nich funguje dobre a čo nie, o akých možnostiach vedia, prečo ich (ne)využívajú, čo naozaj chcú a čo z toho aj skutočne potrebujú“ (Škrabský, a iní, 2019).

Vo svojej príručke „Súbor nástrojov na identifikáciu a reagovanie na novo vynárajúce sa potreby detí“ uvádza Piovarčiová (2014) ako jeden zo zdrojov vhodných na analýzu potrieb detí a mládeže aj noviny, časopisy, elektronické spravodajské médiá – rozhlas, televízia a internet (Piovarčiová, a iní, 2014). Podľa nej môžu napr. reportáže z jednotlivých regiónov a komunít prinášať rôzne názory ľudí, ktorí sú v danej udalosti či téme zainteresovaní. Z nášho pohľadu to môžu byť napríklad správy z rómskych komunít, informácie o tom, čo sa kde udialo, ale napríklad aj priamo informácie o potrebách alebo problémoch mladých Rómov a Rómok. Príkladom môžu byť reportáže o tom, ako polícia „mučila rómskych chlapcov“ (Nicholson, 2009), o bitke vo Važci (Oláh, a iní, 2020) a pod., ktoré môžu tiež pomôcť pri analýze potrieb a najmä pri analýze prostredia, v ktorom žije rómska mládež.

Ak hovoríme o potrebách mladých ľudí, je dôležité uvedomiť si aj potreby, ktoré musíme zabezpečiť, ak chceme, aby sa mladí ľudia rozvíjali a aby sme mali možnosť s nimi pracovať. Tieto potreby si mladí ľudia často neuvedomujú a buď ich pokladajú za samozrejmosť (bývanie, jedlo a pod.) alebo majú pocit, že aj keď ich zdefinujú, tak ich nevedia ovplyvniť (napr. keď hovoria o bývaní, nie je v ich možnostiach zabezpečiť to – najmä pokiaľ ide o mladých ľudí vo veku do 18 rokov). Connell (2018) uvádza päť nevyhnutných potrieb pre rozvoj mládeže: 1. Primeraná výživa, zdravie a bývanie; 2. Podporné vzťahy s dospelými a rovesníkmi; 3. Náročné a pútavé aktivity a vzdelávacie skúsenosti (náročné vo význame, aby boli pre mladého človeka výzvou); 4. Zmysluplné príležitosti na zapojenie a participáciu; 5. Fyzická a emocionálna bezpečnosť. Zabezpečenie týchto piatich podporných možností a príležitostí v komunite povedie podľa neho k udržateľnému zlepšeniu produktivity, prepojenosti a schopnosti mladých ľudí orientovať sa vo svojom živote a v dlhodobom horizonte k ich úspechu v živote dospelých. Naopak, ak sa tieto investície do mládeže neuskutočnia, budeme naďalej svedkami toho, že rastúca časť našich mladých ľudí sa posunie do dospelosti, prinajlepšom zle vybavená na dosahovanie cieľov, ktoré sú pre nich dôležité, a v najhoršom prípade sa stanú nebezpeční sami sebe a iným (Connell, a iní, 2018).

ANALÝZA POTRIEB RÓMSKEJ MLÁDEŽE

Hlavnou metódou, ktorú sme v rámci našej analýzy použili boli skupinové diskusie podľa scenára tzv. dielni budúcnosti.

Skupinové diskusie prebiehali podľa scenára tzv. Dielni budúcnosti, ktorý vypracovali zamestnanci Úradu splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity (Šľachta, a iní, 2017) pre potreby konzultačno-motivačných stretnutí s rómskou mládežou na Slovensku. Metodika bola vytvorená v rámci projektu „Podpora aktívnej participácie a konzultačných procesov v oblasti implementácie a monitoringu rómskych integračných a rómskych mládežníckych politík na Slovensku“, ktorý realizuje ÚSVRK od roku 2016. Cieľom dielni budúcnosti je mapovanie potrieb a očakávaní mladých ľudí v oblasti mládežníckej politiky a komunikácia týchto zistení tvorcom politík. Diskusie sa realizovali v spolupráci s facilitátormi ÚSVRK. Stretnutia sa zúčastnilo vždy minimálne 10 a maximálne 20 účastníkov, ktorými boli mladí ľudia z rómskych komunít vo veku od 16 do 30 rokov. Priemerná dĺžka jedného stretnutia bola štyri hodiny, ale v niektorých prípadoch sa stretnutie kvôli diskusii predĺžilo až na 5 hodín. Vopred určenou témou skupinových diskusií boli potreby mladých Rómov a Rómok. Účastníkov na stretnutia pozýval ÚSVRK. Celé stretnutie bolo rozdelené do štyroch základných častí.

Prvou časťou v rámci otvorenia bolo predstavenie cieľov skupinovej diskusie, zoznámenie sa účastníkov navzájom a prelomenie ľadov, aby sa vytvorili podmienky na otvorenú a neformálnu diskusiu. Druhá časť sa nazývala fáza kritiky alebo aj „múr nárekov“. Cieľom tejto časti bolo zozbieranie všetkých problémov, ktoré účastníkov trápia, negatívnej kritiky, zosumarizovanie nápadov, identifikovanie oblastí kritiky. Ako technika bola použitá „banka nápadov“. Na papieri boli prezentované nedokončené vety „Keď rozmýšľam nad svojim bežným životom (v škole, rodine, obci, vo voľnom čase, ...), nepáči sa mi ...“ a „V mojom bežnom živote vidím nasledovné problémy...“. Účastníci následne písali svoje myšlienky na lístky, kde na každom lístku bola jedna vec, ktorá sa im nepáčila a každý mohol napísať neobmedzené množstvo lístkov v rámci časového limitu 10 minút v prvom kole. Všetky lístky sa nalepovali na tzv. múr nárekov. Po prvom kole sme lístky s myšlienkami tematicky rozdelili podľa potreby. Účastníci si ich mohli pozrieť a inšpirovať sa k identifikovaniu ďalších problémov v druhom kole, na ktoré mali časový limit 5 minút. Po druhom kole sa nové lístky pridali k pôvodným a spoločne s účastníkmi sme na základe toho identifikovali problémy, resp. problémové oblasti, ktoré ich najviac trápili. Tretia časť stretnutia sa nazýva fáza fantázie alebo aj „život snov“. Cieľom bolo naladenie sa na otvorené myslenie, podpora bohatej predstavivosti a odpútanie sa od reality, podpora kreativity a myslenia „out of the box“ (mimo krabice), mladí dostali možnosť ukázať svoje sny a vízie, navrhnúť želané situácie, vymyslieť inovatívne riešenia. Účastníci sa pohodlne usadili, zavreli oči a facilitátor im pomaly hovoril text „Predstavte si, že ste v roku 2030 a dopočuli ste sa o svete, v ktorom je všetko možné, také ako by ste to nevymysleli ani vo svojich najkrajších snoch. Je to svet maximálne podporujúci najmä mladých ľudí. Do tohto sveta môžete nazrieť len jedenkrát. Vstúpte doňho a poriadne sa okolo seba poobzerajte. Stretnete svojich iných mladých ľudí, vidíte čo robia vo voľnom čase, kde sa stretávajú, vidíte aké existujú školy, akých majú učiteľov, vidíte ako si žijú v rodinách, vidíte ako chodia na úrady, k lekárom a vidíte, ako ich ostatní ľudia „berú“. Lebo je to svet, ktorý fandí mladým ľuďom. Svet, kde sú ľudia navzájom tolerantní a rešpektujú sa. Vnímajte s kým ste, všimnite si aké sú medzi vami vzťahy, o čom rozprávate, čo robíte. Čo je iné? Čo sa vám obzvlášť páči? Čo by ste si z tohto sveta chceli odnieť? Teraz nechajte všetko na seba pôsobiť a vyjdite svojim tempom z tohto sveta. Vráťte sa zas do tejto miestnosti. Otvorte oči a ponáhajte sa“ (Šľachta, a iní, 2017). Text bol prezentovaný s využitím pozitívnej hudby. Po tejto motivačnej aktivite boli účastníci rozdelení do skupín. V každej skupine boli v priemere traja ľudia. V rámci skupinovej práce mali za úlohu spísať nápady zo svojej „cesty fantáziou“, opísať ako by mal vyzeráť život v budúcnosti a identifikovať, čo k tomu potrebujú. Zároveň spoločne vytvárali kreatívnu prezentáciu vo forme plagátu, obrazu, novinového článku, básne a pod. K dispozícii mali rôzny kreatívny materiál. Na záver práce v skupine mali identifikovať tri návrhy, čo by malo pomôcť mladým

Rómom a Rómkam, aby mali zabezpečené svoje potreby v budúcnosti. Výber troch mohli uskutočniť dohodou alebo hlasovaním. Návrhy potrieb pritom mali nadväzovať na riešenie problémov, ktoré identifikovali v predchádzajúcej časti (múr nárekov). Výsledky potom prezentovali pred ostatnými skupinami, kde dostali k návrhom spätnú väzbu, najmä ohľadom toho, či sú návrhy reálne, či odrážajú pohľad ostatných na dnešný život mladých Rómov a ich potreby. Najlepšie návrhy zo všetkých skupín boli vybrané do tzv. zásobníka návrhov“. Poslednou časťou bola fáza realizácie. Cieľom bolo vybrať najdôležitejšie a/alebo najnaliehavejšie problémy a potreby, zistiť, čo sa dá uskutočniť, ujasniť si, kto by to mal riešiť. Základnou metódou bola diskusia o návrhoch z predtým vytvoreného zásobníka. V diskusii boli facilitátorom stanovené otázky: Ktoré problémy potrebujeme najviac riešiť? Ktoré potreby sú najdôležitejšie? Viete identifikovať kto má ktorú oblasť v kompetencii a kto ju na Slovensku rieši? Čo môžu urobiť mladí Rómovia a Rómky na to, aby sa riešili ich problémy a potreby? Výsledky diskusie sme zaznamenali písomnou formou. Po tejto časti bola zhrnutá celá aktivita a účastníci mali možnosť vyhodnotiť stretnutie rôznymi technikami. Po každej časti aktivity bola prestávka na občerstvenie a podľa potreby sme do programu zaradili aj tzv. energizér – aktivitu na udržanie pozornosti účastníkov zábavnou, väčšinou pohybovou formou. Tento scenár už bol vyskúšaný Úradom splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity v iných lokalitách v priebehu rokov 2016 – 2019 a podľa hodnotení bol veľmi efektívny pre otvorenú diskusiu so zástupcami rómskej mládeže. V rámci scenára boli použité metódy skupinovej diskusie, metóda nedokončených viet a metóda brainstormingu.

NAJČASTEJŠIE PROBLÉMY RÓMSKEJ MLÁDEŽE

Na základe výsledkov zo skupinových diskusií sa problémy a potreby objavovali najčastejšie v kategóriách zamestnanosť a bývanie, vzdelávanie (resp. školstvo), spoločenská angažovanosť a participácia, zdravie, materiálne zabezpečenie a život v obci, vo svojej komunite. Pre prehľadnosť jednotlivých problémov sme ich rozdelili do tabuľky:

Oblasť	Problémy identifikované na dielňach budúcnosti
Zamestnanosť a bývanie	<ul style="list-style-type: none"> - Málo Rómov v sociálnej práci a v práci v komunitných centier (Viac Rómov pre Rómov) - Nemožnosť osamostatniť sa a získať byt/dom – svojpomocne si postaviť.

	<ul style="list-style-type: none"> - Málo pracovných príležitostí pre nekvalifikovaných Rómov – napr. pri výstavbe nízko-nákladových domov/bytov. - Zmluvy so zamestnávateľov najčastejšie len na dobu určitú. - Málo príležitostí na študentské brigády alebo inú formu privyrobienia si. - Nedá sa dostať na miesta a pozície ako je polícia, štátna správa alebo showbiznis
Vzdelávanie (školsťvo)	<ul style="list-style-type: none"> - Vylučovanie z aktivít, nezaraďovanie medzi ostatných žiakov – segregácia. - Komplikovaný prechod na stredné školy, nízka možnosť výberu stredných škôl (aj z dôvodu vzdialenosti), komplikované dochádzanie, nedostatok financií na dopravu, internát, pomôcky atď. - Nízke štipendia a dostávajú až po skončení roka – ako motivačný prvok je to nedostatočné, málo informácií o tejto možnosti. - Nedostatok materských škôlok – strach rodičov dať deti do MŠ, čoho výsledkom je nízka zaškolenosť rómskych detí. - Nedostatok finančných prostriedkov na štúdium - Diskriminácia a rasizmus v školách - Nezaujím zo strany učiteľov (z teba aj tak nič nebude, ty by si mal ísť na osobitnú školu, atď.) - Nízka motivácia mládeže pre osobnostný rozvoj - Zlé správanie žiakov na stredných školách (drzé a útočné správanie voči spolužiakom, ale aj voči učiteľom) - Centrá voľného času sú nastavené demotivačne pre rómskych mladých (obávajú sa tam ísť, lebo sa im to zdá len ako aktivity pre nerómskych spolužiakov a niekedy nemajú ani možnosť sa do CVCČ dostať kvôli potrebe cestovať a pod.)
Spoločenská angažovanosť a participácia	<ul style="list-style-type: none"> - Málo Rómov v politike – chýba systém prípravy mladých Rómov na politickú kariéru, - Málo pozitívnych príkladov o Rómoch v médiách – vypichovanie príkladov úspechov Rómov. - Málo aktivít zameraných na motiváciu a konzultáciu s mládežou - Chýbajú aktivity s mládežou zamerané na sebaopoznávanie a spoznávanie svojej vlastnej komunity - Neexistujú mládežnícke parlamenty v obciach a mestách, ak sú tak v nich nemajú Rómovia zastúpenie (Košice)

	<ul style="list-style-type: none"> - Zlé alebo žiadne vzťahy a interakcia medzi rómskou a nerómskou mládežou - Nedostatok pozitívnych vzorov a motivácie
Zdravie	<ul style="list-style-type: none"> - Chýba dostupná zdravotnícka starostlivosť (lekár v obci/osade) - Hluk a neporiadok pri bytovkách a obydliach, kde bývajú Rómovia, čierne skládky, riziko vzniku infekcie. - prístup k zdravotnej, ošetrovateľskej, zubno-lekárskej a lekárskej starostlivosti, preventívnej starostlivosti, zdravotníckej edukácie - prístup k pitnej vode - drogy, najmä fetovanie, ale aj marihuana alebo jej lacné nebezpečné náhrady
Materiálne zabezpečenie	<ul style="list-style-type: none"> - Najmä pre mladých ľudí chýbajú dostupné byty/ bývanie a preto sú nútení bývať u svojich rodičov aj s vlastnými deťmi - Dlhé a exekúcie už aj u mladých ľudí - Aj Rómovia chcú cestovať a spoznávať iné krajiny, ale nemajú na to možnosť ani v rámci školy. - Finančná negramotnosť, nevedomosť ako narábať s finančnými prostriedkami, nepoznajú ako funguje banka, poisťovne a pod.
Život v obci, v komunite, životný priestor	<ul style="list-style-type: none"> - Neinformovanosť o tom, na čo idú verejné/ európske financie (kam idú peniaze na Rómov), majú pocit, že sú financie na Rómov zneužívané - Pozemné komunikácie, cesty – niekde úplne chýbajú, niekde je nevyhnutné ich rekonštruovať - Chýbajúce verejné osvetlenie - Nedostatok aktivít pre mládež, chýbajúce kluby alebo priestory pre rómsku mládež pre stretávanie sa (niekde aj sú, ale Rómov nechcú pustiť) - Problém s prístupom k verejnej doprave (autobusy) - Nie je triedený odpad, aj Rómovia chcú triediť odpad - Nie je zabezpečený riadny odvoz odpadu - Možnosti pre kultúrny život - Chýba fitness zariadenie (ak nie je v obci, nemajú možnosť sa k nemu dostať), chýbajúce ihriská, alebo prístup na ihriská ak už v obci sú (v niektorých lokalitách nechcú na ihrisko pustiť rómsku mládež)
Predsudky, diskriminácia	<ul style="list-style-type: none"> - Rasizmus zo strany nerómov, ale uvedomujú si aj rasizmus zo strany Rómov voči Nerómom

	- Vzájomné osočovanie medzi Rómami a Nerómami (čo má kto zadarmo, v čom je kto viac zvýhodnený a pod.)
--	--

POTREBY RÓMSKEJ MLÁDEŽE

V rámci dielni budúcnosti pracovali účastníci v skupinách, kde mali za úlohu na základe predtým definovaných problémov identifikovať potreby mladých Rómiok a Rómov. Výsledné potreby sme rozdelili do niekoľkých oblastí a pre prehľadnosť ich uvádzame v tabuľke.

Oblasť	Potreby identifikované na dielňach budúcnosti
Zamestnanosť a bývanie	<ul style="list-style-type: none"> - Samostatné bývanie vo vlastnom alebo nájomnom byte (dome). - Práca, ktorá bude postačovať minimálne na pokrytie nevyhnutných výdavkov. - Viac príležitostí na študentské brigády alebo nejakú formu privyrobenia si popri štúdiu. - Príležitosť uplatniť sa v štátnej správe.
Vzdelávanie (školsťvo)	<ul style="list-style-type: none"> - Motivačné a sociálne štipendiá, odstupňované podľa možností rodičov. - Rovnaký prístup ku všetkým žiakom v školách, bez ohľadu na to, či je alebo nie je Róm. - Prístup k mimoškolským aktivitám a neformálnemu vzdelávaniu. - Pozitívne vzory vo vzdelávaní, ktoré ma môžu motivovať, že sa oplatí vzdelávať sa.
Spoločenská angažovanosť a participácia	<ul style="list-style-type: none"> - Mládežnícky parlament v obci /meste, kde budú zastúpení aj Rómovia. - Pozitívne vzory Rómov a Rómkok v politike a v samospráve. - Častejšie konzultácie s rómskou mládežou. - Splnomocnenec vlády SR pre rómske komunity, na ktorého sa môžu obracať so svojimi požiadavkami aj zástupcovia rómskej mládeže.
Zdravie	<ul style="list-style-type: none"> - Prístup k vode. - Prístup k zdravotnej, ošetrovateľskej, zubno-lekárskej a lekárenskej starostlivosti. - Riešenie problémov s drogovými závislosťami a fetovaním.
Materiálne zabezpečenie	<ul style="list-style-type: none"> - Osveta o možnostiach oddĺženia a osobného bankrotu. - Príležitosti pre mladých Rómov a Rómkky na cestovanie a spoznávanie iných krajín a informovanie o týchto príležitostiach aj v geograficky odľahlých a sociálne vylúčených komunitách.

	- Osveta ohľadom finančnej gramotnosti medzi mladými.
Život v obci, v komunite, životný priestor	<ul style="list-style-type: none"> - Verejné, transparentné a mládeži zrozumiteľné informovanie o tom, na čo sa používajú dotácie a európske prostriedky určené na riešenie problémov MRK. - Možnosti pre rómsku mládež na rôznorodé trávenie voľného času, spolu s nerómskymi rovesníkmi. - Športové strediská alebo fitness centrá pre mladých ľudí (pre všetkých, aj pre rómskych).
Predsudky, diskriminácia	- Prostredie pre rozvoj rómskej mládeže bez obáv z diskriminácie, rasizmu a bez strachu.

OČAKÁVANIA A PREDSTAVY RÓMSKEJ MLÁDEŽE O VLASTNEJ BUDÚCNOSTI

V našom prieskume sme sa v rámci skupinovej diskusie (dielne budúcnosti) pýtali mladých Rómov a Rómok na to, ako si predstavujú svet v budúcnosti a aké majú očakávania. V rámci tzv. „fázy fantázie“ počas stretnutia sme ich najprv uviedli prostredníctvom „snívania“ do ich predstáv o budúcnosti a následne mali možnosť to opísať. Všetky predstavy sme prepísali a zosumarizovali sme tie, ktoré sa objavovali najčastejšie. Ich prehľad uvádzame v tabuľke.

Slobodné vyjadrenie názoru mladého človeka	<ul style="list-style-type: none"> - V budúcnosti chcem, aby mladí Rómovia a Rómky mohli vyjadriť svoj názor bez obáv z kritiky a bez obáv z toho, že budú dospelými „zahriaknutí“ alebo sa im budú vysmievať - V budúcnosti by sme mali mať viac možností, ako sa zapájať do rozvoja v našej obci. Je to naša spoločná obec a ako to teraz urobíme, tak to bude v budúcnosti vyzeráť - Chcela by som sa niekedy porozprávať s niekým kto ma pochopí a komu môžem dôverovať. Nemyslím tým teraz priateľov, ani psychológa, ale skôr nejakého terénneho pracovníka, ktorý ma vypočuje. - Mali by sme v budúcnosti mať miesto, kde sa môžu mladí stretávať a porozprávať sa, tak aby za nami nechodili hneď rodičia a ostatní dospelí a sledovali hneď čo robíme
Vzájomná pomoc, úspechy	<ul style="list-style-type: none"> - Mali by sme si oveľa viac pomáhať - Nemôžeme myslieť len na peniaze a na seba ale ak budeme mať možnosť, mali by sme si pomáhať navzájom a najmä tým slabším a chudobnejším

	<ul style="list-style-type: none"> - Keď vyštudujem vysokú školu a budem mať lepšiu prácu, neznamená to, že sa musím vrátiť do svojej komunity a pomáhať im. Nikto mi nemôže povedať že musím, lebo je to môj život. Rozdiel je v tom, že ja chcem. Chcem mať svoj život, ale nezabudnúť ani na tých, ktorí sa nedostanú tak ďaleko ako ja. - Ak sa niekto z našich mladých stane úspešným vlastným snažením, mali by sme ho dávať za vzor a nie ho ohovárať a závidieť mu a ešte aj celú jeho rodinu ohovoriť - To že niekto myslí na seba, neznamená, že je sebec, ale že chce zmeniť svoj život a dosiahnuť niečo viac
Práca	<ul style="list-style-type: none"> - Ak sa nezmení spoločnosť a názory, čaká nás všetkých alebo väčšinu z nás úrad práce. - Akokoľvek sa snažím, tak to budem mať v budúcnosti ťažké so zamestnaním, lebo podľa mňa nikto nebude chcieť zamestnať „cigánku z osady“ - Snažím sa a chcem dokončiť vysokú školu, ale veľa kamarátov mi hovorí, že je to aj tak jedno, lebo pre bielych budeme furt len „cigáni“. - Chcela by som hlavne nájsť prácu niekde v meste, aby som si mohla nájsť podnájom a posunúť sa inde. Je mi jedno, či budem robiť pokladničku v LIDLi alebo hocičo, len už chcem mať normálny život
Vzdelanie, škola	<ul style="list-style-type: none"> - Nechcem chodiť do školy len s Romákmi, prečo máme triedy, kde sú len naši, to by už v budúcnosti nemalo byť - Učitelia by sa mali venovať všetkým rovnako. V budúcnosti nemôžu „kašľať“ na Rómov len preto, lebo ich automaticky považujú za neschopných - Študenti by mali mať možnosť dostávať štipendiá, hlavne tí, ktorých rodiny sú na tom najhoršie. Veľmi často sú u nás šikovní mladí, aj by chodili na školské súťaže a olympiády aj by viac toho urobili, ale hanbia sa za to, lebo sú chudobnejší a nemajú na to peniaze. - V školách by sme mali mať všetci školské uniformy. Tak ako v Amerike. A kto si nebude môcť dovoliť, tomu by ju škola mala zabezpečiť. Deti nemôžu za to, že žijú v chudobnej rodine. Keby sme mali uniformy, boli by sme všetci na tom rovnako. - Nemôžu nás mať hneď na neschopných idiotov len preto, že sme z osady. Ale často to tak je a aj keď sa snažíme, nikoho to už nezaujíma.

	<ul style="list-style-type: none"> - V školách v budúcnosti by sme mali všetci dostať knihy a pomôcky tak aby nemuseli rodičia sa stresovať s tým, čo všetko budú potrebovať kúpiť. A nemyslím tým, že by to malo byť len pre Rómov, ale pre všetkých. Aj gadžovské deti sú niekedy z chudobných rodín a tiež by im to pomohlo.
Život, podmienky pre život	<ul style="list-style-type: none"> - Osady v budúcnosti nebudú existovať. - Všetci budú mať možnosť postaviť si vlastný domček alebo prenajať si nájomný dom alebo byt - Nehovorím, že všetci by mali žiť v meste, ale chcem veriť tomu, že osady, ako ich poznáme dnes už existovať nebudú

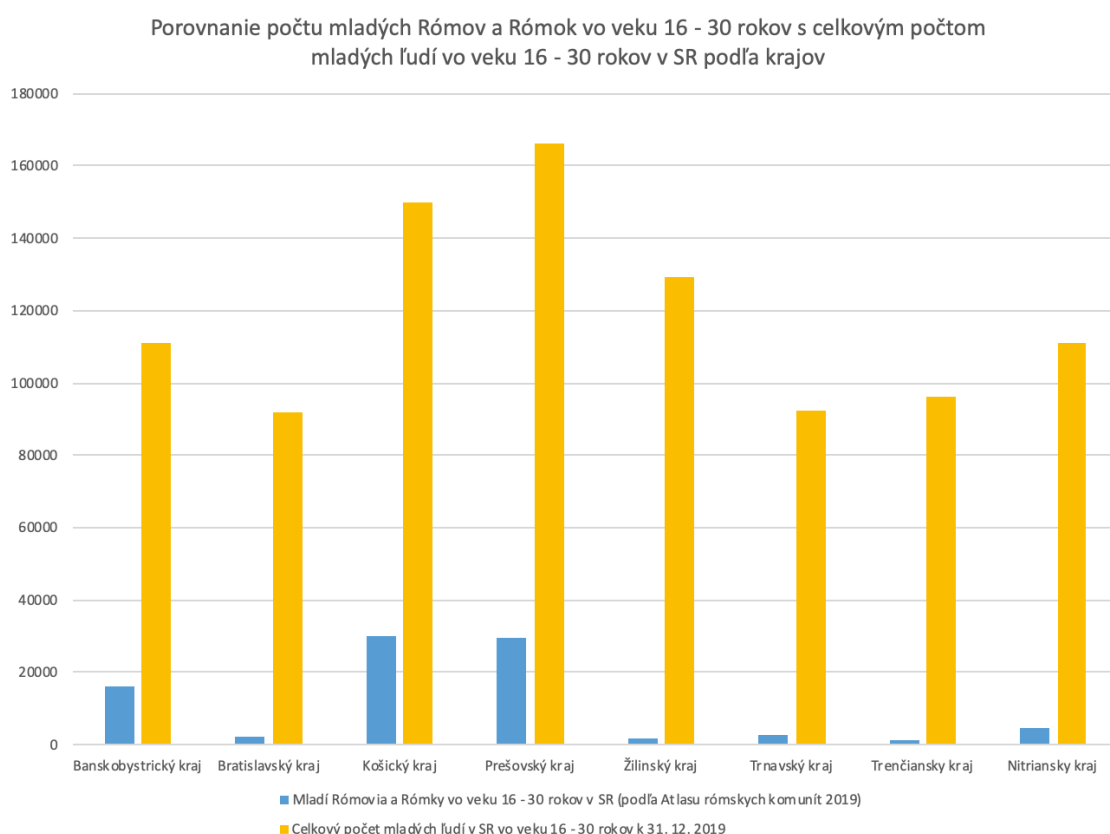
Hlavným cieľom našej analýzy bolo zistiť aké sú potreby a očakávania rómskej mládeže na Slovensku. Na Slovensku sa nám podarilo nájsť dva podobné prieskumy, z toho jeden sa týkal mládeže z rómskych komunít vybraných lokalít Banskobystrického kraja (Kusá, 2009) a jeden sa zaoberal situačnou analýzou mládeže v obciach Boliarov, Vtáčkovce, Kecerovce a Rankovce z okresu Košice – okolie (Berkyová, a iní, 2011).

Pre diskusiu je však dôležité aj porovnanie s celkovou situáciou rómskych komunít na Slovensku a špecificky s celkovou situáciou rómskej mládeže na Slovensku. Jedným z hlavných zdrojov dát je pre tieto potreby Atlas rómskych komunít (ÚSVRK / IVPR, 2019) a druhým zdrojom prieskum EU SILC MRK (ÚSVRK, 2018). Zber dát pre Atlas rómskych komunít 2019 realizoval Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity v spolupráci s Inštitútom pre výskum práce a rodiny (IVPR). „V rámci aktualizácie Atlasu rómskych komunít sa zisťovali údaje o type a infraštruktúre koncentrácií marginalizovaných rómskych komunít, dostupnosti sociálnych a zdravotných služieb, ako aj politickej a občianskej participácii rómskych obyvateľov“ (ÚSVRK / IVPR, 2019). Pre túto prácu z neho môžeme spracovávať niektoré dáta – špecificky zacielené na rómsku mládež, aj napriek tomu, že sú veľmi limitované, vzhľadom na to, že Atlas je zacielený na komunity všeobecne, nielen na mládež. Prepočtami však niektoré údaje môžeme generovať.

Podľa Atlasu rómskych komunít z roku 2019 žilo na Slovensku v roku 2019 v marginalizovaných rómskych komunitách spolu 88 249 rómskych mladých ľudí vo veku od 16 do 30 rokov, čo v porovnaní s informáciami zo Štatistického úradu SR k 31. 12. 2019 predstavuje podiel 9 % z celkového počtu mladých ľudí vo veku 16 – 30 rokov na Slovensku. K 31. 12. 2019 bolo na Slovensku spolu 947 358

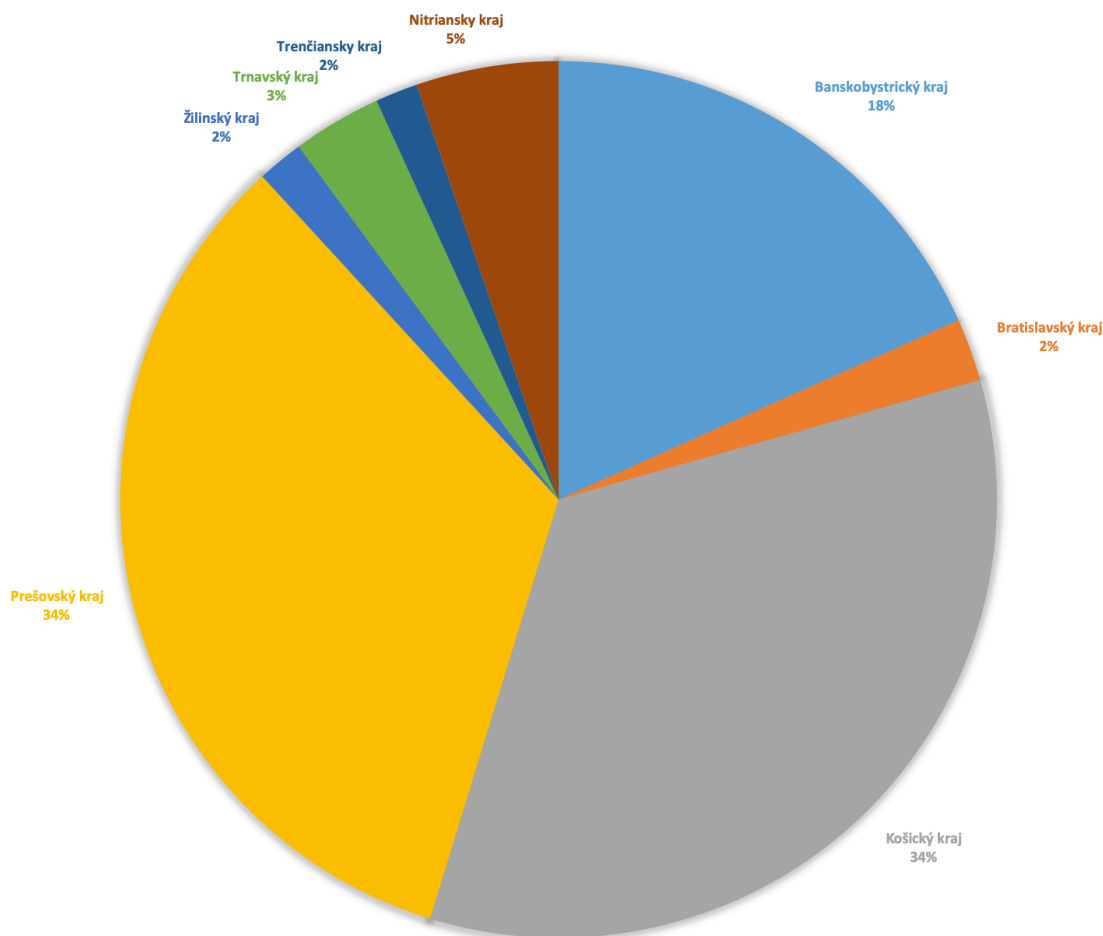
mladých ľudí vo veku 16 – 30 rokov. Podľa Atlasu rómskych komunit žije na Slovensku spolu 417 535 Rómov, takže podiel rómskej mládeže vo veku 16 – 30 rokov na celkovej rómskej populácii je 21 %.

Podľa počtu rómskych mladých ľudí v jednotlivých krajoch, žije najväčší počet rómskej mládeže v Košickom kraji – 34 % a Prešovskom kraji – 33 %. Nasledujú Banskobystrický kraj – 18 %, Nitriansky kraj – 5 %, Trnavský kraj – 3 %, a vo zvyšných troch krajoch (Bratislavský, Trenčiansky a Žilinský kraj) žije v každom rovnako – 3 % rómskej mládeže.



Ak v prípade celkového počtu mladých ľudí vyplynulo, že viac ako jedna tretina mladých žije na východnom Slovensku v dvoch najväčších krajoch (33, 5 %), tak v prípade rómskej mládeže žijú v týchto dvoch krajoch viac ako dve tretiny rómskych mladých (67 %).

RÓMSKA MLÁDEŽ VO VEKU 16 - 30 ROKOV PODĽA KRAJOV



Podľa Atlasu rómskych komúnit žije najviac mladých Rómov a Rómok v mestskej časti Košice – Luník IX. (2 150), v obci Jarovnice (1 615), v meste Trebišov (1 378), v obci Lomnička (940), v obci Kecerovce (933), v obci Bystrany (840), v obci Pavlovce nad Uhom (817) v obci Markušovce (738), v meste Levoča (706) a v obci Smižany (686). Vzhľadom na počty mladých ľudí vo veku 0 -15 rokov v uvedených lokalitách, je pravdepodobné, že počet mladých ľudí vo veku 16 – 30 rokov bude narastať.

ZÁVERY A ODPORÚČANIA

Odpovede mladých Rómok a Rómov v našej s práve rovnako odrážajú pocit sociálneho vylúčenia. Najmä v skupinových diskusiách v rámci dielni budúcnosti sa veľmi často objavovali pocity sociálneho vylúčenia. Mladí sa cítili napr. vylučovaní z aktivít v škole, kde ich nechceli „miešať“ s ostatnými žiakmi. Zo strany učiteľov pociťovali nezáujem a skôr odsúdenie v duchu „aj tak z teba nič nebude“. Cítili sa vylúčení aj z mimoškolských aktivít, ako napr. z aktivít v rámci centier voľného času. Ako uvádza Sobihardová v Národnej správe o politike mládeže, zariadenia pre voľný čas detí a mládeže navštevujú rómske deti a mládež minimálne. „Z celkového počtu detí a mládeže, ktoré navštevujú zariadenia pre voľný čas detí a mládeže pochádza iba 4,3 % z rómskych rodín. Najviac Rómov (19,6%) je členmi záujmových útvarov v CVČ, v ostatných zariadeniach (ŠSZČ, ŠKD, ZÚ v domovoch mládeže) ich počet neprevyšuje 2,6 %“ (Sobihardová, 2005). S podobnými zisteniami v rámci analýzy potrieb mládeže prichádza aj Berkyová, ktorá napr. pri rómskej mládeži v Boliarove píše, že „Mladí ľudia v Boliarove nemajú ako a kde zmysluplne tráviť voľný čas. Najčastejšie sa potulujú vonku s priateľmi, čas trávia hlavne vzájomným rozprávaním sa, v lete chodievajú k miestnym potokom a trávia čas pri vode, nudia sa, fajčia, užívajú alkohol. V Boliarove sa nachádza kultúrny dom, ale mladí ľudia ho nemôžu navštevovať“ (Berkyová, a iní, 2011). Opäť vylúčenie, tentokrát síce z kultúrneho domu, ale podobné prípady sme počuli aj od našich respondentov, kedy uvádzali, že ich nepúšťajú na ihrisko alebo do obecnej/ mestskej posilňovne, lebo sú Rómovia. Aj v Správe o mládeži z roku 2018 sa uvádza, že mládež z (segregovaných alebo separovaných) rómskych komunit je jednou zo skupín mládeže na Slovensku najviac zasiahnutou sociálnym vylúčením (Reš, a iní, 2018). V stratégii Európskej únie pre mládež na roky 2019 – 2027 sa uvádza, že rómska mládež na Slovensku nie je vo svojom vylúčení jediná, keďže až „tretina mladých ľudí v Európe je ohrozená chudobou a sociálnym vylúčením. Mnohí nemajú prístup k svojim sociálnym právam. Mnohí naďalej čelia viacnásobnej diskriminácii, predsudkom a trestným činom z nenávisti. Dôležité je preto pracovať spolu na naplnení práv všetkých mladých ľudí v Európe, vrátane tých, ktorí sú najviac marginalizovaní a vylúčení“ (Rada Európskej únie, 2018). Aj keď vidíme, že vylúčenie je všeobecným problémom dnešnej mládeže, nielen rómskej, stále je cesta von. Ako uvádza Čavojská (2019) „je to práve oblasť príležitosti, ktorá sa ukazuje byť poddimenzovaná a ktorá spôsobuje pocit sociálneho vylúčenia. Cestou ako z tejto pasce von je zapojenie mladých ľudí do rozhodovacích procesov. Potreba, ktorá sa tu ukazuje, ako nanajvyš urgentná sa týka zapojenia mladých do participačných procesov. Osobitne potom do rozhodovacích procesov a tvorby politík, ktoré sa týkajú mladých ľudí v tejto krajine. Nevyhnutné je v tomto aplikovať medzisektorový prístup k tvorbe cielených politík v sociálne, zdravotnej, vzdelávacej, regionálnej ale aj bezpečnostnej oblasti, ktoré budú reflektovať na najväčšie problémy, ktoré mladí pociťujú: sociálne

neistoty, riziko chudoby asociálneho vylúčenia, nezamestnanosť, zdravotná starostlivosť ale aj rastúca kriminalita“ (Čavojská, 2019).

Na základe všetkých týchto informácií a názorov, zhrnuli sme potreby mladých ľudí, ktoré vychádzajú z analýzy dotazníkového prieskumu a výstupov zo skupinových diskusií (dielne budúcnosti) a zohľadňujú aj niektoré názory ostatných autorov, aby boli zrozumiteľnejšie:

- **Potreba pracovať a mať príjem.** Znamená to nielen možnosť mať prácu, ale aj mať prácu, ktorá mladému človeku vyhovuje a ktorá dokáže uspokojiť jeho materiálne a duchovné potreby. Nemusí to byť len práca v zamestnaní, môže to byť aj samostatná zárobková činnosť alebo v prípade študujúcej mládeže aj brigáda.
- **Potreba vzdelávať sa v kvalitnej, dostupnej škole s učiteľmi, ktorí dokážu študentov motivovať a venovať sa im bez ohľadu na ich príslušnosť k akejkoľvek etnickej alebo sociálnej skupine.** V prípade, ak to finančná situácia nedovolí, potrebou mladého človeka je aj zabezpečenie sociálneho alebo motivačného štipendia.
- **Potreba začlenenia do spoločnosti** bez pocitu diskriminácie a nenávisťných prejavov.
- **Potreba participácie** na živote obce, mesta, krajiny. Zapojenie do činnosti mládežníckych organizácií, do činností mládežníckych parlamentov, ale aj do volieb a do správy vecí verejných. Konzultácie so zástupcami rómskej mládeže, ktorých výsledky budú prezentované na najvyššej úrovni.
- **Potreba prístupu k vode.** V dnešnej dobe je neuveriteľné, že časť spoločnosti nemá prístup k vode. Je potrebné identifikovať, kde ešte tento prístup nie je a malo by byť jednou z priorít štátu ho zabezpečiť.
- **Potreba života bez závislostí.** Je to potreba, ktorú väčšinou mladí ľudia nežiadajú pre seba, ale pre svojich rovesníkov, ktorí si neuvedomujú, že majú problém. Vysoká miera poukazovania na problém s drogami a fetovaním znamená, že je potrebné sa tomu venovať intenzívnejšie.
- **Potreba možností na aktívne trávenie voľného času.** Je pritom jedno, či ide o športové vyžitie alebo o neformálne vzdelávanie. Mladí Rómovia chcú mať rovnaký prístup a možnosti k využívaniu štátnych a verejných možností, ako majú nerómovia. A to bez diskriminačných obmedzení, ktoré v niektorých obciach a mestách fungujú.
- **Potreba nových skúseností.** Rómski mladí potrebujú a chcú vyrásť a byť zapojení. Potrebujú nové a rôznorodé skúsenosti, aby si rozšírili svoje obzory. V dnešnej dobe im príležitosť ponúka zapojenie do rôznych programov a projektov. Z vlastnej

skúsenosti vieme posúdiť možnosti, ktoré prináša mládeži napr. program Erasmus plus alebo Európsky zbor solidarity. Cestovanie a spoznávanie z iných krajín dnes už nie je privilegium. Chýba skôr nedostatok informácií a osвета o týchto aktivitách, ktoré sa k mladým Rómom a Rómkam často nedostanú.

- **Potreba bývania.** Rómski mladí majú obavy o to, kde budú bývať a ako si zabezpečia podmienky pre založenie rodiny alebo pre svoj ďalší život. Častým problémom v Košiciach je, že aj keď mladý Róm alebo Rómka majú prácu a príjem, nikto im nechce prenajať byt len preto, lebo sú z rómskej menšiny. Tiež je potrebné zabezpečiť mestské/ obecné nájomné byty, ktoré by boli cenovo dostupné aj pre mladé rómske rodiny.

Na základe výstupov sme zistili aj, že mladí potrebujú miesto, kde môžu otvorene hovoriť o tom, čo sa deje v ich živote, o tom, aké majú obavy a sny a to bez toho, aby pritom boli posudzovaní. Podľa nášho názoru mnohým mladým Rómom a Rómkam chýba priestor, kde by našli pochopenie od niekoho, kto porozumie ich problémom a môže im pomôcť. Ako sme zistili v prieskume dostupných dát, len v desiatich obciach v nami zvolených lokalitách je komunitné centrum. To by mohlo byť miestom, kde nájdú odbornú pomoc napr. v osobe komunitného pracovníka. Alebo ak je v obci terénny sociálny pracovník, ktorému môžu dôverovať. Aj keď komunitný pracovník a terénny sociálny pracovník nie sú špecializovaní na prácu s mládežou, predsa len sú v tomto ohľade k mladým najbližšie. Podľa nášho názoru je však potrebné, aby sa pracovníci pomáhajúcich profesií vzdelávali aj v tejto oblasti a aby mali možnosť získať aspoň niektoré z kompetencií pracovníka s mládežou.

Všetky očakávania a predstavy rómskej mládeže o budúcnosti sme zhrnuli nasledovne:

- Názor mladých Rómov a Rómkov v komunite bude vypočutý a rešpektovaný. Mladí ľudia sú hnacím motorom zmien a často môžu priniesť riešenia, nad ktorými sa ostatní nezamýšľajú kvôli nedostatočnému vzdelaniu alebo spiatočníckemu mysleniu. Nielenže by názor mladých mal byť vypočutý, ale mali by sa na neho dospeli aktívne pýtať. Lebo dnešné rozhodnutia ovplyvnia budúcnosť práve dnešných mladých ľudí. Bolo by preto nezodpovedné nepýtať sa ich na to, ako si to predstavujú.
- Škola by mala byť pre každého mladého Róma a Rómkou príležitosťou na zlepšenie svojho života. Nielen prostredníctvom výchovy a vzdelávania, ale aj prostredníctvom vytvorenia prostredia, ktoré mladých motivuje, aby sa snažili a aby sa posúvali ďalej. Škola môže byť v budúcnosti priestorom, kde sa mladí budú cítiť bezpečne a príjemne

bez ohľadu na to, z akého sociálneho prostredia pochádzajú a z akej národnostnej menšiny alebo etnickej skupiny sú. Škola musí ukazovať nádej na lepší život a nie odsudzovať Rómov vopred ako neschopných.

- Mladí Rómovia a Rómky, ktorí sa stanú úspešnými, budú mať snahu inšpirovať tých, ktorým sa takejto možnosti nedostalo a budú sa snažiť pomáhať im.
- Práca bude dostupná pre každého rovnako, bez ohľadu na to, z akého prostredia alebo menšiny pochádza. A to nielen teoreticky vo forme predpisov, ale aj prakticky, kde sa budú Rómovia a Rómky posudzovať podľa ich vedomostí a schopností a nie podľa ich pôvodu.
- Budúcnosť bude bez osád, bez separácie a segregácie Rómov. Všetci sa musíme snažiť o to, aby na celom území Slovenska a pre každého boli zabezpečené dôstojné možnosti bývania, ktoré budú dostupné aj pre mladých ľudí z menšími príjmami. V budúcnosti budú osady len spomienkou na minulosť.

Odporúčania pre potreby tvorcov politík v oblasti mládeže a v oblasti integrácie Rómov

- Realizovať štatistické zisťovanie, zber dát o mladých Rómoch/ Rómkach aspoň v najväčších lokalitách - analýza dostupných dát z matriky, z úradov práce, zo škôl a pod.
- Realizovať špeciálny výskum alebo prieskum zameraný na viacnásobnú diskrimináciu mladých Rómov a Rómov
- Uskutočniť hodnotenie programov neformálneho vzdelávania Rómov a podporených projektov zameraných na rómsku mládež, s cieľom identifikovať a sprehľadniť programy s úspešným dopadom na cieľovú skupinu (Mládež, Mládež v akcii, Erasmus +, projekty solidarity, dotácie ÚSVRK, dotácie KULTMINOR, dotácie MŠVVaŠ a pod.)
- Zahrnúť oblasť podpory práce s rómskou mládežou do pripravovanej stratégie pre integráciu Rómov pre roky 2021 – 2027 a v tej súvislosti zrealizovať prieskum mapujúci podmienky mládeže z regiónov z výraznou koncentráciou marginalizovaných rómskych komunít, ktorý poskytne komplexnejšie dáta v oblasti práce s mládežou z MRK
- Zahrnúť do oblasti štátnych politík a programov aj Akčný plán pre rómsku mládež, ktorý vypracovala Rada Európy a jeho aktualizácie (Roma Youth Action Plan)

- Zahrnúť oblasť podpory práce s rómskou mládežou do prípravy projektov a projektových výziev v rámci programového obdobia EÚ 2021 - 2027
- Zohľadniť v politikách a programoch pre prácu s mládežou a Rómami aj ciele pod časťou „Inkluzívne spoločnosti“ Stratégie Európskej únie pre mládež na roky 2019 – 2027
- Vytvoriť dotačný systém podporujúci prácu s mládežou z marginalizovaných rómskych komunit
- Vytvoriť možnosti pre aktívnu participáciu rómskej mládeže, pre zapojenie mladých ľudí do práce na strategických dokumentoch pre integráciu Rómov, ako napr. stratégia pre integráciu Rómov na roky 2021 – 2027
- „prekladať“ materiály týkajúce sa Rómov a/ alebo mládeže do jazyka zrozumiteľného mládeži, nepoužívať technický a byrokratický jazyk pri dokumentoch, ktorých konečným príjemcom je aj mládež. V prípade potreby zvažovať preklad dôležitých dokumentov aj do rómskeho jazyka.
- Posilnenie profesionálnej práce s mládežou (školské zariadenia, MVO, zastupiteľská demokracia mládeže – žiacke školské rady, miestne rady mládeže, študentské parlamenty a pod.)
- Posilniť inštitút dočasných vyrovnávacích opatrení najmä pri prijímaní zamestnancov komunitných centier, zamestnancov centier voľného času, sociálnych služieb a pod.

Odporúčania pre pracovníkov s mládežou, komunitných pracovníkov a pre terénnych sociálnych pracovníkov:

- Spracovať prehľadné materiály a informácie pre rómsku mládež, prostredníctvom ktorých ich môžeme informovať o čo najväčšom spektre možností a príležitostí, ktoré v dnešnej dobe majú, realizovať programy osvedy pre mladých s týmito informáciami, spracovať materiály aj v rómskom jazyku
- Realizovať programy a aktivity na podporu finančnej gramotnosti rómskej mládeže
- Komunitní a terénni sociálni pracovníci by sa mali pravidelne zúčastňovať školení alebo školiacich aktivít zameraných na prácu s mládežou, na prácu s rómskou mládežou, na podporu participácie a na podporu zapájania mladých Rómov do správy vecí verejných

- Realizovať a zúčastňovať sa spoločných neformálnych stretnutí zástupcov všetkých pomáhajúcich profesií, vrátane zástupcov pracovníkov s mládežou a podporovať vzájomné sieťovanie a výmenu skúseností
- Venovať sa v prípade možnosti aj špeciálne rómskej mládeži, ktorá trpí problémami so závislosťou na drogách a omamných látkach, realizovať osvetové a výchovné programy pre mladých,
- Zaviesť princíp nízkoprahovosti pre realizáciu všetkých aktivít pre mladých ľudí
- Využívať všetky možnosti ako podporiť účasť rómskej mládeže na aktivitách programov Európskej únie ako sú Erasmus + a Európsky zbor solidarity a v prípade možnosti aj sami vytvoriť takéto príležitosti pre mladých

Potreby rómskej mládeže na Slovensku si vyžadujú ďalšie skúmanie, analýzu a interpretáciu. Aj keď v súčasnej dobe máme pomerne dobrý všeobecný prehľad o potrebách mládeže, chýba nám špecifický pohľad na problémy a potreby rómskej mládeže. Na základe našej skúsenosti pri tejto analýze, uvedomujeme si najmä potrebu analýz potrieb rómskej mládeže na lokálnej úrovni, dokonca až na úrovni konkrétnych obcí a miest. Jednotlivé komunity majú často veľmi odlišné konkrétne miestne potreby, ktoré je potrebné identifikovať a pracovať na ich naplnení. Spoznávanie týchto potrieb je možné len s priamym zapojením mladých. Pri spracovávaní podkladov sme natrafili na viacero príručiek pre mapovanie potrieb detí a mládeže a niektoré mestá už takúto analýzu urobili. Je však nevyhnutné nezabúdať na zapojenie rómskej mládeže, na ktorú sa pri týchto mapovaniach, najmä v mestách zabúda alebo sa riešia len ako súčasť „rómskeho problému“. Veľmi dobre spracovanú príručku vydala v roku 2020 aj Nadácia pre deti Slovenska, kde Lenčo prezentuje aj základné princípy pre samosprávy priateľské k deťom a mladým ľuďom: komplexnosť, pravidelné mapovanie potrieb, participácia, systematický prístup a dôsledné zabezpečenie implementácie, sieťovanie a spolupráca, zdieľanie zdrojov, nastavenie procesov a rôznorodosť prístupov. (Lenčo, a iní, 2020). Do budúcnosti by bolo vhodné spracovať aj príručku, ktorá by obsahovala aj spôsoby ako priamo do mapovania zapojiť aj mladých Rómov.

POUŽITÁ LITERATÚRA

Connell, James Philippe, Gambone, Alberti Michelle a Smith, Thomas Jones. 2018. *Youth Development in Community Settings*. Hamilton, New Jersey, USA : Youth Development Strategies, Inc., 2018.

Čavojská, Katarína. 2019. *Analýza potrieb mladých ľudí*. Bratislava : Úrad splnomocnenca vlády SR pre rozvoj občianskej spoločnosti, 2019.

Čerešňiková, Miroslava. 2014. Psycho-sociálne potreby dospelých. [aut. knihy] Antonín Kozoň. *Sociálne zdravie jedinca a spoločnosti*. Trenčín : Spoločnosť pre sociálnu integráciu v SR, 2014.

Škrabský, Tibor, a iní. 2019. *Šlabikár neformálneho vzdelávania v práci s mládežou*. Bratislava : YouthWatch, 2019. ISBN: 978-80-973031-2-9.

Špachta, Michal a Miháliková, Jana. 2017. *Metodika dielní budúcnosti*. Bratislava : Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity, 2017.

Štatistický úrad SR. 2019. Vekové zloženie - SR, oblasti, kraje, okresy, mesto, vidiek. *Databáza STATdat*. [Online] 31. 12 2019. [Dátum: 30. 04 2020.] <https://slovak.statistics.sk>.

Bello, Barbara Giovanna. 2014. *United for Dignity - Conference on the specific situation of Roma young people affected by multiple discrimination*. Strasbourg : Council of Europe, 2014.

Berkyová, Blanka, a iní. 2011. *Situačná analýza Kecerovce, Rankovce, Vtáčkovce, Boliarov*. Košice : Združenie PRE LEPŠÍ ŽIVOT, 2011. ISBN 978-80-970726-1-2.

Európska komisia. 2009. *EUROSTAT: Youth in Europe – A statistical portrait*. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2009. ISBN: 978-92-79-12872-1.

FRA – Agentúra Európskej únie pre základné práva. 2016. *EU-MIDIS II. Druhý prieskum Európskej únie týkajúci sa menšín a diskriminácie. Rómovia – vybrané výsledky*. . Luxembourg : Úrad pre vydávanie publikácií Európskej únie, 2016. ISBN 978-92-9491-839-0.

Fremlová, Lucie, a iní. 2014. *Barabariopen - Young Roma speak about multiple discrimination*. Strasbourg : Council of Europe, 2014.

Kusá, Zuzana a Rusnáková, Jurina. 2009. *Regionálny výskum z prostredia mládeže z rómskych komunit*. Banská Bystrica : Kultúrne Združenie Rómov Slovenska, 2009.

Lenčo, Peter, a iní. 2020. *Samospráva s deťmi, mladými ľuďmi a pre nich. Príručka pre vytváranie deťom a mladým ľuďom priateľských samospráv*. Bratislava : Nadácia pre deti Slovenska, 2020. ISBN 978-80-89403-22-6.

Lisney, John a Krylova, Petra. 2018. *YOUTH PROGRESS INDEX 2017*. Brussels : Európske fórum mládeže, 2018.

Macháček, Ladislav. 2014. *Sociológia mládeže v projekte európskej mládežníckej politiky.* Bratislava : Slovenská spoločnosť pre výskum mládeže, 2014.

Rada Európskej únie. 2018. Uznesenie Rady Európskej únie a zástupcov vlád členských štátov, ktorí sa zišli na zasadnutí Rady, o rámci pre európsku spoluprácu v oblasti mládeže: stratégia Európskej únie pre mládež na roky 2019 – 2027. *Iuventa.* [Online] 18. 12 2018. [Dátum: 23. 04 2020.] https://www.iuventa.sk/files/stratégia_úradný%20vestn%C3%ADk.pdf.

—. 2016. Závěry Rady o urýchlení procesu integrácie Rómov. *Rada Európskej únie.* [Online] 8. 12 2016. [Dátum: 09. 03 2020.] <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15406-2016-INIT/sk/pdf>.

Reš, Dean, a iní. 2018. *Správa o mládeži 2018. Situačná analýza kvality života mladých ľudí.* Bratislava : Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, 2018.

ÚSVRK / IVPR. 2019. Atlas rómskych komunit 2019. *Ministerstvo vnútra SR.* [Online] 3. 9 2019. [Dátum: 30. 4 2020.] <http://www.minv.sk/?atlas-romskych-komunit-2019>.

ÚSVRK. 2011. *Stratégia Slovenskej republiky pre integráciu Rómov do roku 2020.* Bratislava : Úrad vlády SR - Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity, 2011.

—. 2018. Všeobecné informácie o zisťovaní EU SILC a EU SILC MRK. *Ministerstvo vnútra SR.* [Online] 8. 12 2018. [Dátum: 26. 3 2020.] https://www.minv.sk/swift_data/source/romovia/np_docs/np_mah/Vseobecne_info_databaza.pdf.

Rusnáková, Jurina. 2017. *Mapovanie a analýza potrieb (metodická príručka).* Bratislava : Implementačná agentúra Ministerstva práce sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2017. ISBN: 978-80-89837-25-0.

Sobihardová, Ľubica. 2005. *Národná správa o politike mládeže v Slovenskej republike pre Radu Európy.* Bratislava : Ministerstvo školstva Slovenskej republiky, 2005.